

Meranie chudoby v regiónoch (okresoch SR)

Anton Michálek¹

Geografický ústav SAV, Bratislava

The Measurement of Poverty in the Regions of the Slovak Republic. Poverty is a grave social phenomenon which is intricately interconnected with and significantly effects different sides of human life and society. Poverty is a complex and multidimensional problem, which has not only a socio-structural dimension but also a socio-spatial one. That is why the central aim of this contribution is to conceptualise poverty in relation to space, to measure the level of poverty in selected territorial units (Slovak districts) and to identify districts with the highest level of poverty. An essential condition for the elimination of poverty is the knowledge of its spatial aspects, especially of its concentration, extent and differentiation. We measured the level of poverty in 79 districts in Slovakia (NUTS IV) using the conception of multiply deprivation based on the measurement of deprivations of important elements in human life. (Townsend, P., 1987) We analysed poverty by using relevant statistical data of seven significant indicators that determine or induce poverty (the lack of employment or education, a large and/or single-parent family, an overcrowded apartment, the lack of a bathroom and of a car). The quantification of deprivation level by a point evaluation and by measuring the indicators mentioned above became the evaluative means to determine the level of poverty in districts. On the basis of a quantitative evaluation of these indicators we gained a synthetic indicator of poverty. It presents a numeric expression of the poverty level in Slovak districts. The values obtained from the synthetic indicator differ considerably from each other, corresponding to significant regional disparities in the poverty level. On the grounds of this inequality, we identified the districts that are most affected by poverty. In the stricter sense, there are 16 districts with a high level of poverty, but in the broader sense, there are 21 more. From the territorial perspective, the majority of these districts are located in the south and in the east of Slovakia. These districts are characterised by their low level of demographic, economic, social and infrastructural potential, and by a lack of modern and fast communications and thus difficult traffic accessibility. The information gained concerning this unequal poverty level provides both a cognitive and explicative significance, i.e. it is an important basis to use in searching for solutions and programs aimed at the gradual elimination of poverty. Sociológia 2004 Vol 36 (No. 1: 7-30)

Úvod

Medzi najzávažnejšie problémy dnešného sveta možno bezpochyby zaradiť chudobu, ktorá či už ako absolútna (každodenný boj o prežitie v rozvojových krajinách) alebo relatívna v ostatných krajinách sveta trápi väčšiu alebo menšiu časť populácie. Aj z tohto dôvodu možno chudobu považovať za jednu "z veľkých tém sociologickej teórie". Téma chudoby je však nielen vážna, ale aj mnohvrstvá a zložito prepojená s mnohými (zväčša negatívnymi) javmi spoločenského života. Chudoba v sebe ukrýva obrovský diapazón problémových okruhov a tém, pričom relevantné a interesantné sú tiež témy súvisiace s jej

¹ Korešpondencia: RNDr. Anton Michálek, CSc., Geografický ústav SAV, Štefánikova 49, 814 38 Bratislava, Slovenská republika. Tel. +421-2-5249 2751-9, kl. 210, e-mail: geogami@savba.sk

teritoriálnymi aspektmi². Chudoba ako prejav určitého stavu spoločnosti, domácností alebo jedince v jej priestorovej podobe je jednou z významných tém svetovej sociálnej geografie. Rozvoj výskumu chudoby vo svete na začiatku 21. storočia podporuje stále veľký rozsah chudoby v globálnej mierke. Pomerne rozsiahla a tematicky pestrá literatúra o geografii chudoby³ je v súčasnosti na Západe dopĺňovaná novými témami súvisiacimi s určitou "rizikovou averziou" finančných systémov, ktoré napriek tomu, že opúšťajú nízko príjmové komunity ako nezúčastnené, nezaujímavé z hľadiska ich záujmu, najmä zisku, sa im implicitne venujú. Tento proces má zaujímavé a dôležité konzekvencie a implikuje výskum nerovného vývoja, vzniku a prehĺbenia deprivovaných areálov (Townsend, P., 1987, Pacione, M., 1995), čím zároveň rozširuje pole výskumu sociálnym a ekonomickým geografom. Takto nepriamo vznikajú nové geografické témy o chudobe, týkajúce sa napr. rozmiestnenia nových subkultúr chudoby (Gory, M. E. L., 1990, Murray, C., 1990, Ruggles, P., 1991), cyklov chudoby (Jütte, R., 1994), nerovností (Berger, P. L., 1993, Wilson, W. J., 1996), deprivácií (Townsend, P., 1979, 1987, Nolan, B. – Whelan, CH., 1996) súvisiacich najmä s novými javmi, ako je globalizácia trhu, integrácia ekonomík, migrácia pracovných síl (Kennedy, P., 1996), presun a šírenie chudoby do susedstva, delimitácia vo vnútri mesta, "pozitívna" diskriminácia a pod. Rozširujú sa poznatky o priestorovej dimenzii domovej segregácie chudobných, o príjmoch a celkovej situácii ekonomicky aktívnych a nezamestnaných, o diferenciáciách na regionálnych trhoch práce, o formovaní podskupín a ich priestorovom rozložení, o príčinách a podmienkach exklúzie chudobných (Murray, C., 1990, Dahrendorf, R., 1991, Strobel, P., 1996), o vplyvoch geografických, sociálnych a ekonomických dimenzií a ďalších kľúčových prvkov územia. Taktiež sa formujú a rozširujú poznatky týkajúce sa zdokonaľovania postupov tvorby programov a stratégií predchádzajúcich a obmedzujúcich chudobu. Avšak ťažiskové, stále aktuálne a zároveň najviac zastúpené sú témy, ktoré sa venujú sledovaniu rozsahu, resp. úrovni chudoby v krajinách a regiónoch sveta. Určiť mieru (úroveň) chudoby v rôzne veľkých územných jednotkách je v prípade Slovenska, vyznačujúceho sa významnými regionálnymi diferenciáciami, zvlášť dôležité, a to tak z hľadiska praktického, ako aj poznávacieho. Významné poznatky o chudobe na Slovensku, najmä však na regionálnej a lokálnej úrovni, sú základným predpokladom a východiskom pri hľadaní riešení a programov jej postupného odstránenia. V dôsledku spomínaných skutočností vzniká i táto štúdia

² Ide o problémové okruhy týkajúce sa najmä sledovania jej priestorovej podmienenosti (ako územie vplyva a aké prvky územia determinujú chudobu a v akej miere), priestorovej diferenciácie (aká je úroveň alebo rozsah chudoby v území, v regiónoch alebo sídlach) a priestorových súvislostí (vzťahmi medzi relevantnými charakteristikami územia a vybranými atribútmi chudoby).

³ Predmetom štúdie geografie chudoby je výskum všetkých priestorových aspektov chudoby, pričom ťažisko skúmania spočíva v sledovaní jej rozdielnej úrovne (rozsahu) v území (v regiónoch a sídlach).

ako snaha zachytiť a zmerať úroveň (mieru) chudoby v okresoch Slovenska v čase posledného sčítania obyvateľstva, teda k roku 2001. Cieľom štúdie je teda zmerať úroveň chudoby v okresoch Slovenska a na základe tohto merania a získaných hodnôt identifikovať okresy s najvyššou úrovňou chudoby. Sledovanie priestorových aspektov chudoby na Slovensku má svoj účel a okrem poznávacieho aspektu je aj reakciou na spoločenské požiadavky súvisiace s tvorbou nových prístupov sociálnej politiky, ktorých nevyhnutnou súčasťou sú i kompletne informácie o úrovni chudoby v regiónoch.

Konceptualizácia chudoby vo vzťahu k priestorovým dimenziám

Aby sme mohli analyzovať priestorové aspekty chudoby (určiť jej úroveň, priestorovú koncentráciu, identifikovať regióny chudoby, interpretovať jej teritoriálne príčiny a podmienky a ďalšie priestorové kauzality a súvislosti atď.), je nutné najprv chudobu definovať a potom ju merať. S definovaním a meraním chudoby sú však podobné starosti a problémy ako s definovaním a meraním ostatných sociálnych fenoménov. Je možné spolu s Marešom a Rabušicom (1996) povedať, že správna či vedecká definícia chudoby, ako aj všeobecne prijatý spôsob jej merania neexistuje. Merať sa vždy dá len určitý koncept chudoby a spôsob, ktorým je chudoba definovaná, určuje nielen to, kto je chudobný, ale aj jej rozsah v spoločnosti. V tomto príspevku, aj keď sa nechceme venovať teoreticko-metodologickým problémom merania chudoby, považujeme za potrebné sa aspoň v stručnosti zmieniť o rôznych konceptoch a spôsoboch merania chudoby v území. Pri absolútnom koncepte je napr. úroveň chudoby⁴ meraná podielom chudobného obyvateľstva, teda toho, ktoré nemá dostatočne uspokojované potreby vo vzťahu k samotným možnostiam prežitia (jedlo, odev, bývanie a pod.). Relatívny koncept meria úroveň chudoby pomocou podielu populácie, ktorá je vylúčená z účasti na „bežnom“ štandarde spoločnosti, čo znamená, že za chudobných sú považovaní tí, ktorých celkové zdroje dlhodobo klesnú pod obvyklý priemer spoločnosti. Relatívne miery chudoby vychádzajú zväčša z hodnotenia (porovnaní) ukazovateľa napr. príjmu k určitej strednej hodnote. Úroveň chudoby v regiónoch môžeme skúmať aj pomocou ďalších konceptov (priamych, nepriamych, preskriptívnych, konsenzuálnych, objektívnych a pod.), ktoré zväčša vychádzajú z merania podielu chudobnej populácie (rozsahu chudoby), ktorý je determinovaný samotným prístupom.

⁴ Úroveň chudoby predstavuje jednu zo základných mier chudoby, pričom je niekedy zamieňaná s rozsahom chudoby, čo je možné a platí len vtedy, ak je úroveň chudoby meraná, resp. vyjadrená podielom chudobného obyvateľstva z celkovej populácie. Toto časté zamieňanie je dôsledkom toho, že vo väčšine prípadov (prác) je skutočne úroveň meraná rozsahom chudobnej populácie. Úroveň chudoby však môže byť vyjadrená aj inými spôsobmi, napr. pomocou určitej stanovenej hranice, v našom prípade hranicou deprivácie.

(Mareš, P. – Rabušic, L., 1996, Michálek, A., 2000) Každý z uvedených konceptov merania chudoby v regiónoch má určité prednosti a nedostatky, a preto je potrebné vybrať ten koncept (spôsob merania), ktorý je ľahko aplikovateľný a interpretovateľný a poskytuje relevantné poznatky o úrovni chudoby v regiónoch, ktoré čo najviac konvergujú so skutočnosťou.

Koncepty merania úrovne chudoby v regiónoch v odbornej literatúre

Metodika hodnotenia chudoby rôznych teritoriálnych jednotiek bola rozvíjaná najmä vo Veľkej Británii. V roku 1984 Jarman vybral 8 indikátorov chudoby (osamelé staré osoby, deti do 5 rokov, neúplné rodiny, nízky sociálny status, nezamestnanosť, preplnenosť obydli, veľkosť migrácií, etnické minority), ktorým priradil špecifickú váhu a pomocou nich skonštruoval skóre nepriviligovaných území, na základe ktorého identifikoval chudobné územia. O tri roky neskôr Townsend (1987) vytvoril jednoduchý index materiálnej deprivácie pozostávajúci z 5 indikátorov (nezamestnanosť, preplnenosť bytov, neistota v bývaní - nevlastnenie bytu, nedostatok zdrojov, nedostatok osobnej bezpečnosti), pomocou ktorého zmeral rozsah chudoby vo vybranom území. Rozdielnu úroveň chudoby v Škótsku za pomoci ukazovateľov viacnásobnej deprivácie (metódou deskriptívnej analýzy) sledoval Pacione (1995). Analyzoval 64 premenných v každom z 55 dištriktov a v 5 najväčších mestách Škótska. Najväčšiu váhu prisúdil štyrom kľúčovým indikátorom deprivácie, a to: nezamestnanosti mužov, domácnostiam s 1 rodičom, preplneným domácnostiam a domácnostiam s dlhodobo chorým, resp. zdravotne hendikepovaným rodičom. Kombináciou týchto s ďalšími ("menej" významnými) získal index, ktorým identifikoval najchudobnejšie regióny Škótska. Úplne odlišné indikátory na odhalenie regionálnych disparít v úrovni chudoby v nových 32 dištriktoch Škótska použili Bramley, Lancaster a Gordon (2000). Uvedení autori úroveň chudoby v regiónoch identifikovali na základe výšky finančnej podpory a príspevku na bývanie, ktoré poskytol štát, resp. samospráva svojim obyvateľom. Percento obyvateľov, ktoré poberalo jeden alebo druhý benefit, resp. oba súčasne, určovalo vlastne rozsah chudoby v regiónoch. Kombináciou benefitov identifikovali nielen regióny s najvyšším rozsahom, ale aj jej rozsah v šiestich areáloch členených podľa stupňa urbanizácie, resp. typu krajiny (mestský alebo vidiecky). Poverová (1996) rozsah chudoby v areáloch spojila s väčším výskytom nežiaducich javov v oblasti bývania, príjmu, štruktúry obyvateľstva a sociálnych pomerov (prostredníctvom vybraných charakteristík) a na príklade troch oblastí explanovala jej najdôležitejšie teritoriálne aspekty. Distribúciou, resp. rozdielmi v úrovni chudoby v metropolitných oblastiach USA sa zaoberala Maddenová (1996). Úroveň chudoby v metropolitných centrách identifikovala prostredníctvom vybraných

demografických charakteristík, vzdelanostnej a zamestnaneckej štruktúry, vybraných ukazovateľov miestneho pracovného trhu a ďalších charakteristík, ako sú napr. veľkosť populácie, bývajúce obyvateľstvo v centrálnom meste, index segregácie a iných. Regionálnou diferenciáciou chudoby v dištriktoch USA sa zaoberali i Levernier, Partridge a Rickman (2000), ktorí rozdielnú úroveň v jednotlivých dištriktoch identifikovali pomocou empirického modelu založeného na analýze troch charakteristík obsahujúcich 9 indikátorov. Všetky indikátory, ktoré vybrali, vykazovali silnú koreláciu s chudobou. Prvé tri indikátory definovali rizikovosť dištriktu na základe typu, do ktorého patrí. Za rizikové z aspektu chudoby považovali dištrikty slabo urbanizované, bez centrálného mesta a ležiace v prihraničí. Ďalšie tri merali ekonomickú silu (slabosť), pričom medzi chudobné zaradili dištrikty, v ktorých vzrástla miera nezamestnanosti v 10 ročnom sledovanom období, podiel priemyslu na celkovej výrobe nedosiahol dvojciferné číslo a miera štrukturálneho prispôsobenia bola nízka (pracovná sila neprechádzala plynulo z jedného rezortu do druhého - neflexibilný trh práce). Posledné tri boli demografické indikátory, ktoré rizikovosť posudzovali podľa zastúpenia (podielu) rizikových vekových a etnických menšín, rodín vedených ženou a obyvateľstva s nízkym vzdelaním. Regionálne disparity v úrovni chudoby boli sledované aj v iných krajinách. Mieru chudoby regiónov v Bangladéži pre potreby Svetovej banky sledovali Ravallion a Wodon (1999), ktorí využili 5 základných skupín premenných. Tieto sa týkali veľkosti domácnosti (obsahovali 6 indikátorov), demografických štruktúr (7), vzdelania (12), vlastníctva pozemkov (4), pracovnej pozície (11). Pomocou regresnej analýzy a testovania nerovnosti získaných koeficientov určili mieru chudoby (nerovnosti) v 16 dištriktoch tejto jednej z najchudobnejších krajín sveta. V Taliansku rozdielnú úroveň chudoby v 20 regiónoch analyzovali Azevedo, Castellani a Di Ciommo (2000). Na určenie veľkosti chudoby použili index sociálneho vylúčenia (SEI) zložený z piatich premenných (úroveň nezamestnanosti, stupeň osobnej spokojnosti, účasť v spoločenskom živote, základná spotreba rodín a úroveň kriminality). Pri konštruovaní indexu použili nevážené priemery štandardizovaných premenných, pričom vyššie hodnoty indexu indikovali nepriaznivú situáciu regiónu z aspektu chudoby. V Poľsku to bol zase Baczewski (2001), ktorý jednoduchým spôsobom za pomoci dvoch odlišných mier (relatívnej hranice chudoby a existenčného minima) sledoval rozdielny rozsah chudoby v 16 provinciách. Pre obe miery stanovil hranicu, pričom regióny so zvýšeným podielom obyvateľov pod touto hranicou považoval za chudobné, resp. extrémne chudobné. Úroveň chudoby v špecifických podmienkach v regiónoch (v 13 kantónoch) povojnovej Bosny a Hercegoviny sa pokúsili merať Bisogno a Chong (2002). Priestorovo rozdielnú úroveň chudoby sledovali pomocou veľkých nerovností príjmov, etnického zloženia (zvýšená chudoba v regiónoch s vyšším

podielom Srbov), podmienok bývania, vzdelania a zamestnaneckého statusu⁵. Štúdiu chudoby v regiónoch (v 38 okresoch Slovenska existujúcich do roku 1996) sa venovali i slovenskí spoločenskí vedci, ktorí ju sledovali prostredníctvom sociálno-priestorovej analýzy marginálnych území. (Falt'an, E. a kol., 1995) Títo autori prostredníctvom vybraných relevantných socio-priestorových statusov (ťažiskových dimenzií marginality) identifikovali marginálne regióny. Išlo o súbor ukazovateľov charakterizujúcich situáciu v okresoch z aspektu demografických, ekonomických, sociálnych a ekologických podmienok. Pomocou sociálno-priestorovej analýzy a následnou klasifikáciou typologizovali marginalizované regióny rôznej miery problémovosti do viacerých typov. Výrazne problémové a prevažne (značne) problémové regióny možno tiež považovať za regióny s vyšším výskytom (úrovňou) chudoby.

Meranie úrovne chudoby v regiónoch SR (koncept mnohonásobnej deprivácie)

Predchádzajúca kapitola, ktorá poskytla prehľad o spôsoboch merania úrovne chudoby v regiónoch v rôznych krajinách, nebola samoučelná. Našou snahou bolo prezentovať menej početné práce, ktoré pri meraní úrovne chudoby nevychádzajú len z merania príjmu a spotreby (aj keď tieto sú v niektorých prácach zahrnuté medzi vybrané indikátory). Naším zámerom bolo poukázať na to, že na Slovensku nie je možné zmerať úroveň chudoby v okresoch pomocou dát o príjme a spotrebe, ktoré sú v krajinách vyspelého sveta najviac používané⁶. Táto nepriaznivá situácia pri spoznávaní všetkých aspektov chudoby, teda i priestorových, z podstatnej časti súvisí s určitým nezaujmom a nepružnosťou štátnej administratívy vytvoriť potrebnú databázu a vybudovať funkčný, systémový mechanizmus jej monitorovania a hodnotenia na národnej, ale i regionálnej úrovni. Preto bolo potrebné pre meranie úrovne chudoby v okresoch vybrať také koncepty, ktoré merajú úroveň chudoby pomocou iných,

5

Hranica chudoby v prevažnej väčšine uvedených prác vychádza z výsledkov vnútroregionálneho porovnania (je značne determinovaná územím, ktoré bolo predmetom výskumu). Inými slovami v uvedených prácach nejde o rigorózne stanovené, všeobecne platné a uznávané hranice chudoby.

6

Slovensko je jedinou krajinou východnej a strednej Európy, ktorej chýba aktuálny národný reprezentatívny štatistický prehľad rodinných účtov merajúci príjmy a výdavky. (Svetová banka 2001) Posledný existujúci štatistický prehľad rodinných účtov z roku 1999 nie je národne reprezentatívny, pretože vylučuje mnohé zraniteľné skupiny, napr. nezamestnaných, ale aj skupiny na vrchole príjmovej distribúcie (podnikateľov). Podobne Mikrocensus, hoci je národne reprezentatívny, má niekoľko nedostatkov (pokrýva len príjmy, nie výdavky, uskutočňuje sa nepravidelne v relatívne dlhších periódach: 1992, 1996, 2003) a tiež nie je optimálnym zdrojom sledovania chudoby v okresoch SR. Rovnako aj iné zdroje, ktoré publikujú napr. Ministerstvo práce sociálnych vecí a rodiny SR, Výskumný ústav práce sociálnych vecí a rodiny, Národný úrad práce a ďalšie, nie sú vhodné na sledovanie a meranie úrovne chudoby v okresoch Slovenska, pretože v nich okrem iného chýba priestorový rozmer (údaje vzťahujúce sa na chudobu sú len veľmi zriedka sledované za okresy). Absencia reprezentatívnych štatistických údajov, resp. iných relevantných zdrojov o príjme a spotrebe v okresoch spôsobuje dátové vákuum, čoho dôsledkom sú i problémy s meraním chudoby v rádovo nižších teritoriálnych jednotkách, ako sú kraje.

dostupnejších dát. Sú to dáta vzťahujúce sa na charakteristiky, ktoré chudobu indikujú, resp. sprevádzajú a ktoré bežne používajú sociálni geografi vo svete (viď. predchádzajúca kapitola). Ide teda o prístupy (koncepty) vychádzajúce zo sledovania inej, širšej škály charakteristík, ako je len príjem a spotreba. Sú to teda koncepty, ktoré chudobu merajú komplexnejšie, na základe merania nerovností sociálneho, resp. materiálneho blahobytu alebo strádania. Okrem uvedených k jednému z najznámejších patrí koncept, ktorý pri monitorovaní chudoby používa UNDP a Európska komisia a ktorý meria chudobu Human poverty indexom (HPI). Index má dve modifikácie, pričom je zvlášť konštruovaný pre rozvojové krajiny (HPI 1) a pre vyspelé krajiny (HPI 2). Chudoba na Slovensku bola meraná indexom HPI 2, ktorý vychádza zo štyroch relevantných dimenzií ľudského života, resp. ich deprivácií. Sú to deprivácie v oblasti dĺžky života, vo vzdelaní, životnej úrovni a v spoločenskej participácii (sociálnej exklúzii). Podobnými mierami sú napr.: integrovaná metóda merania chudoby, syntetický ukazovateľ chudoby, index mnohonásobnej deprivácie, index fyzickej kvality života, index blahobytu (strádania) a pod. Spoločným znakom týchto mier je, že v jedinom (syntetickom) ukazovateli vyjadrujú rozsah spotreby, majetku, životných a sociálnych podmienok a ďalšie zložky životnej úrovne. Medzi takéto metódy možno zaradiť i v štúdiu prezentovanú metódu, ktorá vychádza z priamych konceptov, ktoré sú založené na spotrebe majetku a kvalite života, resp. na jeho deprivácii. Rôzne miery vychádzajúce z tohto konceptu chápu chudobu ako depriváciu, ktorej veľkosť určuje úroveň chudoby. V našom prípade je určená pre každý indikátor osve, pričom táto hranica u prvých štyroch indikátorov leží medzi 4. a 5. pentilom a pri ďalších troch medzi 1. a 2. pentilom hodnôt štatistického súboru. Dosiagnuté hodnoty, ktoré ležia u indikátorov 1-4 v piatom (poslednom), resp. v prvom pentile (u indikátorov 5-7), určujú najväčšiu depriváciu z hľadiska sledovaného indikátora⁷. Hodnoty týchto deprivácií spolu s váhami indikátorov (viď. kapitola *Metóda hodnotenia chudoby v okresoch*) nám poskytujú výsledný obraz o úrovni mnohonásobnej deprivácie, pričom tie regióny, ktoré dosiahli najvyššie hodnoty tejto mnohonásobnej deprivácie, sú zároveň regiónmi s najväčšou mierou (úrovňou) chudoby. V princípe takto sledovaná chudoba (jej úroveň v regiónoch) je chápaná ako multidimenzionálny jav, ktorý implikuje viac aspektov osobného strádania. Viacerí kvantitatívni sociológovia a ekonómovia dokonca túto procedúru sledovania úrovne chudoby

⁷ V kartografickom zobrazení na mapách 1-4 sú regióny, v ktorých bola zistená najväčšia deprivácia z aspektu sledovaných indikátorov, zobrazené najtmavším odtieňom (u týchto indikátorov sa deprivácia zväčšuje rastom hodnôt). Na mapách 5-7 sú naopak regióny s najväčšou depriváciou zobrazené najsvetlejším odtieňom (u týchto indikátorov sa naopak deprivácia zväčšuje s poklesom hodnôt).

považujú za lepšiu ako jej identifikáciu len pomocou príjmu alebo spotreby, pretože odráža dlhodobé ekonomické ťažkosti a rôzne formy deprivácie.

Kritériá výberu sprostredkujúcich indikátorov chudoby

Výber sprostredkujúcich indikátorov vychádzal jednak z poznatkov uvedených prác, ako aj z výsledkov Mikrocenzu z roku 1996 (Mikrocenzus 1997b), ktorý sledoval aj mieru závislosti vybraných premenných a chudoby (v určitých aspektoch) v špecifických podmienkach Slovenska. Výsledky Mikrocenzu ukázali, že viacero zo sledovaných premenných vykázalo silnú koreláciu s chudobou. Zistilo sa, že medzi najsilnejšie determinanty rizík chudoby⁸ patrili nasledujúce 4 charakteristiky (nezamestnanosť, vzdelanie, veľkosť a neúplnosť rodiny). Skupinou vystavenou najvyššiemu riziku chudoby boli domácnosti, na čele ktorých stála nezamestnaná osoba. Takmer 45% takýchto domácností žilo v chudobe (chudobných domácností, na čele ktorých bola zamestnaná osoba, bolo len 9%). Vysokému riziku chudoby bolo vystavených aj približne 14,3% domácností, na čele ktorých boli osoby so základným alebo neukončeným základným vzdelaním (chudobných domácností, kde na čele bola vysokoškolsky vzdelaná osoba, bolo len 7,9%). Na riziko chudoby malo výrazný dopad aj demografické zloženie domácností, napr. počet detí zvyšuje riziko chudoby. Rodiny s tromi a viac deťmi tvorili len 6,3% populácie, ale až 18,1% chudobných. Výrazné riziko chudoby môžeme sledovať i v neúplných rodinách. Až 27,8% domácností s jedným rodičom bolo postihnutých chudobou (chudobných domácností s oboma rodičmi bolo len 17,7%). Ešte väčšiemu riziku chudoby sú vystavené neúplné domácnosti so závislými deťmi, na čele ktorých stojí žena (napr. v dôsledku ťažšieho uplatnenia na trhu práce, resp. nižších príjmov z pracovnej činnosti). Okrem toho existuje významná súvislosť medzi zvýšeným rizikom chudoby a rómskym obyvateľstvom. Chudobu Rómov v regiónoch Slovenska je ťažko kvantifikovať v dôsledku nevyhovujúcich a nepresných štatistických údajov prihlásených k Rómom pri posledných sčítaniach (v rokoch 1991, 2001). Ak by sme chceli príslušnosť k rómskej národnostnej minorite využiť ako ďalší indikátor chudoby, museli by sme poznať, aké je ich presné zastúpenie (podiel) v jednotlivých regiónoch. Avšak od sčítania r. 1991, keď vznikla možnosť prihlásiť sa k rómskej národnosti na základe vlastného rozhodnutia, údaje o počte rómskeho obyvateľstva výrazne klesli. Najnovší kvalifikovaný odhad udáva, že na Slovensku žije okolo 380 tisíc Rómov (Vaňo, B., 2002), pričom pri poslednom sčítaní sa prihlásilo k rómskej

⁸ Jednotkou pozorovania bol jednotlivec. Chudoba bola meraná podľa celkového príjmu a pod úrovňou hranice životného minima.

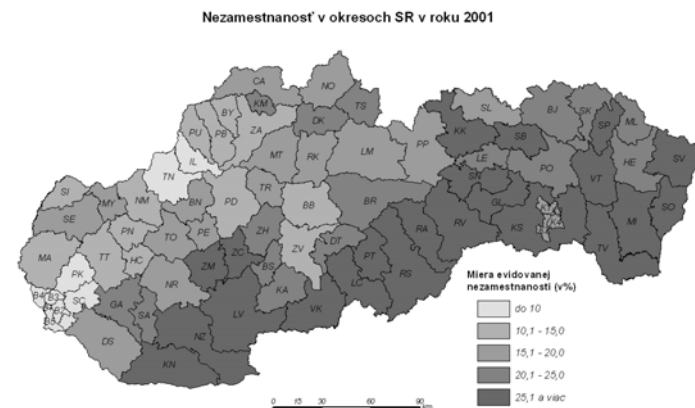
národnostnej minorite iba necelých 90 tisíc, čo znamená, že v našej spoločnosti klesla ochota deklarovať rómsku národnosť. Z toho vyplýva, že dostupné údaje o rómskom obyvateľstve (jeho podiely na celkovom počte obyvateľstva v okresoch) z posledného sčítania sú značne podhodnotené, a preto nie sú použiteľné. Zvýšené riziko chudoby hrozí a bolo pozorované aj u obyvateľstva s nízkym štandardom bývania, z ktorých sme vybrali tri relevantné charakteristiky. Na meranie úrovne chudoby v regiónoch sme teda vybrali 2 sociálne, 2 demografické a 3 materiálne indikátory, ktoré veľmi silne korelujú s chudobou. Prvým sociálnym indikátorom je nezamestnanosť (deprivácia v oblasti pracovného uplatnenia a príjmu), teda vylúčenosť z trhu práce. Druhým je vzdelanie, resp. jeho nízka úroveň, s ktorým súvisia problémy na trhu práce, ale aj nižší príjem z pracovnej činnosti. Tretím je veľkosť rodiny, pričom platí, že s počtom detí stúpa riziko chudoby. Chudoba je tiež silne zastúpená v neúplných rodinách so závislými deťmi na čele so ženou, ktoré sú štvrtým indikátorom. Dlhodobé materiálne strádanie indikujúce chudobu sú charakteristiky týkajúce sa preplnenosti a nevybavenosti bytov, z ktorých sme vybrali: preplnenosť bytu, absencia kúpeľne a auta.

Stručná charakteristika indikátorov chudoby a ich priestorová diferenciácia

Nezamestnanosť

V súčasnosti je vo vyspelých krajinách, ale i na Slovensku čoraz viac chudoba ovplyvňovaná trhom práce, resp. nezamestnanosťou. Od konca 70-tych rokov dochádza aj vo vyspelých krajinách (po roku 1991 aj u nás) k nárastu a vzniku masovej nezamestnanosti, ktorá sprevádza novú chudobu. (Oppenheim, C., 1990, Mareš, P., 1999) Ide o chudobu jedincov i celých sociálnych kategórií, ktorí nenašli uplatnenie na trhu práce. Dnes je na Slovensku chudoba a značná časť chudobných spojená práve s nedostatkom pracovných príležitostí a s dlhodobou nezamestnanosťou. Rast nezamestnanosti, ale aj neistoty v zamestnaní spôsobujú, že chudoba a riziko chudoby sa nevyhýba ani slabšie zarábajúcim ekonomicky aktívnym⁹. Rast nezamestnanosti po roku 1989 ovplyvnilo viacero faktorov. V počiatočnej fáze boli príčinami rastu nezamestnanosti predovšetkým konverzia zbrojnej výroby, zdraženie dovozu surovín a materiálov v priemysle (navyše štruktúra priemyslu vôbec nerešpektovala domáce podmienky ani potreby) a tiež rozpad východných trhov. K tomu sa pridružil pokles celkového dopytu, inflácia, problémy adaptácie podnikovej sféry, slabá konkurencieschopnosť domácej výroby na zahraničnom a domácom trhu, liberalizácia obchodu, vrátane odstraňovania ochranných opatrení pre slabý domáci výrobný sektor a pod. Na

rast nezamestnanosti okrem uvedených špecifických procesov vplývajú aj dva celosvetové procesy a to technický rozvoj (nahradza živú prácu technikou, automatizáciou, robotizáciou, komputizáciou) a globalizácia ekonomiky (na ktorú doplácajú tí, ktorých ľudský a pracovný kapitál je nízky, a preto je výroba presúvaná do krajín s lacnejšou pracovnou silou, s nízkou úrovňou miezd a s nižšou daňovou záťažou). Nezamestnanosťou sú postihnuté najmä ekonomicky a sociálne marginalizované regióny nachádzajúce sa v južnej a východnej časti Slovenska. V tomto území leží aj väčšina zo 41 okresov, v ktorých bola v roku 2001 miera evidovanej nezamestnanosti vyššia, ako bol národný priemer. Až 22 z nich sa vyznačovalo veľmi vysokou nezamestnanosťou, tzn., že miera evidovanej nezamestnanosti v nich prekročila 25%. Týchto 25% predstavuje „deprivačnú“ hranicu z hľadiska trhu práce a obyvateľstvo vo všetkých regiónoch, ktoré ju prekračuje, možno považovať za deprivované v oblasti nezapojenia sa do pracovného procesu. Dokonca v 7 okresoch bola väčšia ako 30% (Rimavská Sobota 34,5, Revúca 35,1, Veľký Krtíš 33,8, Rožňava 32, Trebišov 31,9, Sobrance 30,9 a Michalovce 30,6). Na druhej strane priaznivé hodnoty v nezamestnanosti (miera nezamestnanosti pod 10%) dosiahlo 9 okresov - 5 bratislavských - priemer 5,8, Trenčín 7, Pezinok 7,4, Ilava 7,7, a Senec 8,2 (mapa 1).

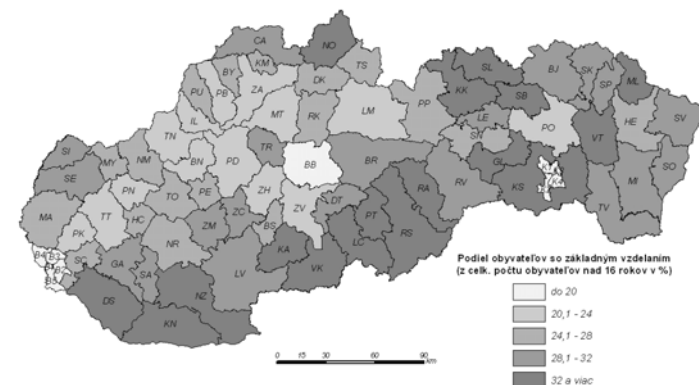

⁹ V tejto súvislosti je nutné povedať, že chudobné môžu byť aj domácnosti s ekonomicky aktívnymi s nízkymi mzdami. Zamestnanosť nie vždy chráni pred chudobou a chudoba vzniká aj v dôsledku nízkych príjmov.

Nízka úroveň vzdelania

Nerovnosť v schopnostiach, vzdelaní a v prístupe k vzdelaniu je v priemyselne rozvinutých spoločnostiach považovaná za nerovnosť "par excellence" a úzko súvisí s nerovnosťami v úrovni a obsahu spotreby statkov a služieb (životnej úrovne a životného štýlu). Univerzálne vzdelanie je často považované za významný nástroj spoločenského vzostupu, pretože poskytuje najmä mladým ľuďom znalosti, schopnosti a zručnosti potrebné k tomu, aby v spoločenských štruktúrach zaujali hodnotnú pozíciu a vyhli sa tak životu v chudobe. Vzdelanie je komplexná a komplikovaná veličina a jeho ocenenie (cena) v podmienkach SR, ale i v ostatných tranzitných spoločnostiach je zložitým problémom. Kým vo vyspelých spoločnostiach hodnota vzdelania rastie s jeho vyššou úrovňou a v konečnom dôsledku sa odráža na výške príjmov, na Slovensku nízka výkonnosť ekonomiky a mzdová politika nedokáže vo väčšine prípadov zaplatiť pracovníkov s vyššou kvalifikáciou (výrazná statusová inkonzistencia). Súčasnú zmenu v štruktúrach zamestnanosti v hospodárstve Slovenska vedú k úbytku pracovných miest pre osoby s nižšou vzdelanostnou kvalifikáciou. Práve výrazné disparity vzdelania sú dôvodom, resp. dôsledkom výrazného zaostávania a chudoby mnohých regiónov. V roku 2001 nízku vzdelanostnou úrovňou, teda depriváciou v oblasti vzdelania sa vyznačovalo obyvateľstvo tých regiónov, v ktorých podiel obyvateľstva so základným vzdelaním tvoril viac ako 32% (z celkového počtu obyvateľov nad 16 rokov). V uvedenom roku sa nízku vzdelanostnou úrovňou vyznačovalo 17 okresov, ktoré sa zároveň vyznačovali i vysokou nezamestnanosťou (to ukazuje na výraznú koreláciu vzdelania a nezamestnanosti). Najväčší podiel nízko vzdelaného obyvateľstva (len základné, resp. neukončené základné) bol v okresoch Rimavská Sobota 36,3, Revúca, Veľký Krtíš a Kežmarok 34,9, Poltár 34,8, Krupina a Námestovo 34, Komárno 34,5, Gelnica 33,4, Sabinov 33,2, Vranov nad Topľou a Košice-okolie 33% a iné (mapa 2). Najlepšia situácia z aspektu vzdelania bola v 10 okresoch a to v 5 bratislavských, 4 košických a v Banskobystrickom, kde podiel nízko vzdelaného obyvateľstva nedosiahol ani 1/5. Najmenej ich bolo v okresoch Bratislava I- 11,2% a Bratislava IV-12,7. Treba ešte povedať, že až 48 okresov sa vyznačuje vyšším zastúpením nízko vzdelaného obyvateľstva, ako je celoštátny priemer. Problematická je situácia najmä v okresoch s významným podielom Rómov, ktoré sa vyznačujú veľmi nízkou úrovňou vzdelania. Práve rómske osady, v ktorých žije veľa negramotných Rómov, sa vyznačujú takmer 100%-nou nezamestnanosťou.

Obyvateľstvo so základným vzdelaním v okresoch SR v roku 2001

Viacdetné rodiny

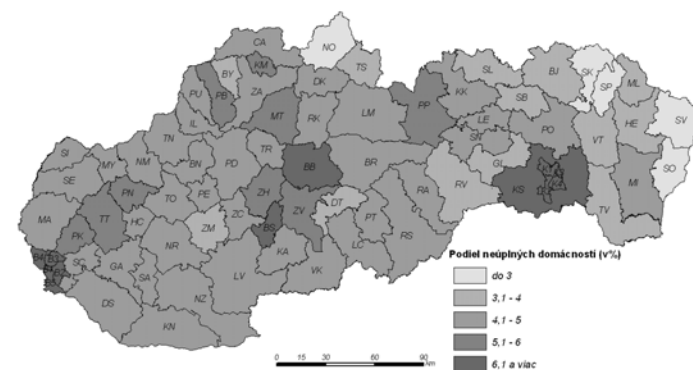
Významnou demografickou kategóriou, ktorá je nositeľom chudoby, sú viacdetné rodiny. Deti do rodiny neprinášajú žiadne príjmy, a preto čím je ich počet v rodine vyšší, tým je vyššie i riziko chudoby. Štatistické pramene ukazujú, že s každým dieťaťom klesá životná úroveň. Kvalitatívnym zlomom je tretie dieťa, ktorého narodenie znamená disproporčný nárast nákladov a pokles životnej úrovne rodiny. Nie je to len v dôsledku toho, že rodina s viac deťmi musí uspokojovať zo svojich príjmov väčší rozsah potrieb, ale aj v tom, že deti vytvárajú bariéru pre účasť ženy na trhu práce (a teda len jeden hlavný príjem). Na základe štatistických údajov o príjmoch a výdavkoch domácností (ŠÚSR 1997a) možno zistiť, že priemerná suma čistého mesačného príjmu na osobu klesá na Slovensku pri domácnostiach s jedným dieťaťom na úroveň 75,3%, u dvojdetných rodín na 65,2% a u viacdetných rodín na 51,0% príjmového priemeru bezdetných domácností. Z týchto údajov je zrejmé, že rôzne formy materiálnej deprivácie pociťujú najmä viacdetné rodiny, ktoré i pri ekonomickej aktivite oboch rodičov oscilujú na hranici životného minima. K tejto ťaživej situácii ešte donedávna prispievalo aj to, že zo strany štátu absentovala väčšia podpora a programy na podporu rodín s ekonomicky aktívnymi rodičmi s nízkymi príjmami, ktorá skôr smerovala do rodín, v ktorých rodičia nemali záujem pracovať a deti považovali

za zdroj svojich, často nie malých sociálnych príjmov. Už pri prvom pohľade na mapu 3 vidíme, že najviac mnohodedných domácností (15 a viac%-ný podiel na celkovom počte domácností možno považovať za hranicu deprivácie z hľadiska príjmu a následne i spotreby) sa nachádza v 9 okresoch severného Slovenska, najmä v jeho východnej časti. Sú to okresy Námestovo 28,2, Stará Ľubovňa 22,2, Sabinov 21,7, Kežmarok 21,2, Tvrdošín 20,9, Levoča 16,8, Vranov nad Topľou 16,4, Bardejov 15,6 a Dolný Kubín 15,5. Až v 31 okresoch je podiel viacdenných domácností nad celoslovenským priemerom.

Neúplné rodiny

Dalším ukazovateľom, ktorý súvisí so stavom rizika chudoby, je podiel neúplných rodín so závislými deťmi so ženou na čele domácnosti. Rodinný rozpočet osamelých matiek s deťmi stojí na jednom príjme buď z pracovnej činnosti, alebo z obmedzených rodičovských, resp. sociálnych dávok. Finančná situácia takýchto neúplných rodín je v prevažnej miere veľmi neuspokojivá a práve ženy a deti z týchto domácností trpia najväčším materiálnym nedostatkom, resp. depriváciou v mnohých aspektoch. Chudobu neúplných rodín s deťmi, na čele ktorých stojí žena, ovplyvňujú dva významné faktory. Prvým je, že počet zdrojov sa zmenší z dvoch na jeden, aj keď zároveň klesne počet osôb, medzi ktoré sa zdroje rozdeľujú. Po druhé, zvyčajné zloženie neúplnej rodiny z matky a jej detí prenáša všetku starostlivosť o deti na ženu, čím sa jej znižuje možnosť lepšieho uplatnenia na trhu práce a častokrát pracuje za nižšiu mzdu, resp. na čiastočný úväzok. Neúplné rodiny so závislými deťmi na čele so ženou z regionálneho hľadiska vykazujú opačnú situáciu, t.j. zvýšený podiel takýchto domácností môžeme sledovať v mestských a zväčša ekonomicky silnejších regiónoch (mapa 3). To na jednej strane môže byť pre postihnuté domácnosti výhodou, napr. lepší výber, výhodnejšie zamestnanie, lepšie platené zamestnanie a pod., na druhej strane môže spôsobovať mestskú chudobu so všetkými negatívami, ktoré ju môžu sprevádzať. Viac ako 6%-ný podiel (hranica deprivácie) takýchto rodín je vo všetkých mestských okresoch Bratislavy a Košíc a v okresoch Košice-okolie, Banská Bystrica a Banská Štiavnica. Najviac takýchto rodín žije v Bratislave, do ktorej patrí i mestská časť Petržalka, v ktorej ich žije až 8%. Najlepšia situácia je naopak v takých okresoch, ako sú Sobrance 2,7, Stropkov 2,8, Svidník a Námestovo 2,9 a Snina 3,0.

Neúplné domácnosti so závislými deťmi vedené ženou v okresoch SR v roku 2001

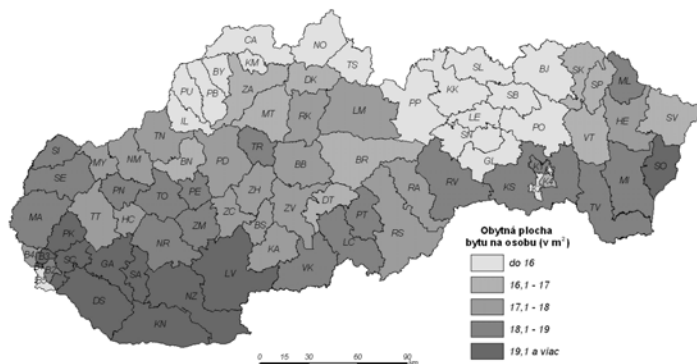

Preplnenosť (preľudnenosť) bytov

Preľudnenosť bytov, v našom prípade sledovaná veľkosťou plochy bytu pripadajúcej na jednu osobu, je teda jedným z významných prvkov materiálnej deprivácie, ktorý môže indikovať chudobu. Veľkosť bytov patrí k stavebno-technickým znakom bytového fondu a sledovanie počtu osôb v byte, resp. metrov štvorcových na osobu ukazuje na podmienky bývania a teda aj majetkové a sociálne problémy užívateľov bytu. Pri hodnotení preľudnenosti bytov môžeme povedať, že ak veľkosť obytnej plochy nie je "primeraná" počtu bývajúcich osôb, nie sú naplnené životné potreby bývajúcich. Vágnosť pojmu "primeranosť" je spôsobená časovou i teritoriálnou obmedzenosťou. Kým napr. v roku 1961 pripadalo na Slovensku na osobu 7,9m², v roku 1980-12,9m², v roku 1991 to bolo už 14,8m². Základom porovnania primeranosti boli práve tieto priemerné hodnoty. Merané odchýlky v zápornom smere predstavovali nižšiu úroveň bývania, ktorá bola typická pre menej majetné vrstvy spoločnosti. Po roku 1990 v dôsledku zmien v bytovej politike a uvoľnení trhu s bytmi, rast príjmových diferenciácií (rast príjmu obyvateľov, ktoré investovalo do výstavby), znižovanie počtu osôb v byte (zmenšovanie priemernej veľkosti domácnosti, najmä v dôsledku poklesu pôrodnosti) a ďalšie zmeny spôsobili výrazné zväčšenie priemernej plošnej výmery, ktorá pri sčítaní v roku 2001 dosiahla 17,5 m² na osobu, t.j. viac ako dvojnásobok oproti roku 1961. Ak by sme použili komparatívnu analýzu a

porovnávali okresy Slovenska, zistili by sme, že až 38 okresov nedosahuje primeranú (priemernú) veľkosť obytnej plochy na osobu. Táto nepriaznivá situácia z aspektu zaľudnenia bytov signalizuje nedostatok zdrojov na zvýšenie úrovne bývania. Z hodnôt štatistického súboru je zrejmé, že preplnenosť bytov bola veľmi vysoká v 21 okresoch, kde plocha na jednu osobu dosiahla maximálne len 16 m² (hranica deprivácie). Ide o okresy, ktoré sú ďalej vzostupne zaradené podľa obývanej plochy na osobu. Z teritoriálneho priemetu (mapa 4) bola najhoršia situácia v okrese Sabinov (13,9), Košice III (14,1), Námestovo (14,2), Kežmarok (14,3), Považská Bystrica (14,7), Stará Ľubovňa, Kysucké Nové Mesto a Bytča (14,9), Čadca (15), Stropkov a Spišská Nová Ves (15,1), Košice II (15,5), Bratislava V (15,5), Ilava, Púchov a Prešov (15,7), Poprad, Levoča a Tvrdošín (15,8), Bardejov (15,9) a Gelnica (16). Naopak najlepšia situácia bola v okresoch Bratislava I (23,3), Nové Zámky (20,3) a Senec (20,2).

Veľkosť obytnej plochy bytu na osobu v okresoch SR v roku 2001

Nevybavenosť kúpeľňou

Jedným z významných indikátorov nízkej životnej úrovne, materiálneho nedostatku až chudoby je i nedostatočná alebo nízka vybavenosť bytov, najmä absencia kúpeľne alebo sprchovacieho kúta. Vybavenosť bytov kúpeľňou úzko koreluje s vybavenosťou vodovodom, čo znamená, že väčšina bytov bez kúpeľne nemá zapojený vodovod. Takéto byty patria do IV. kategórie bytov podľa vybavenia a sú obývané nízko príjmovými obyvateľmi, resp. chudobným

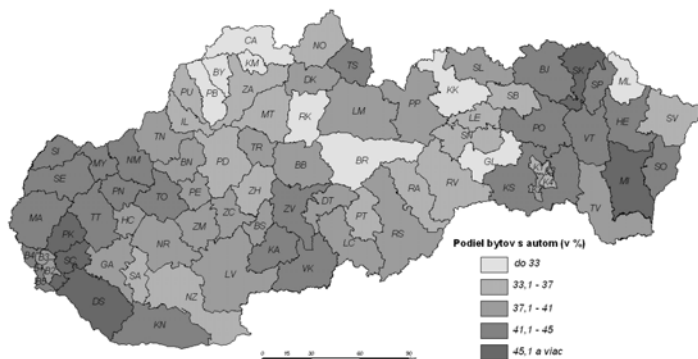
obyvateľstvom. Aj keď neustále klesá podiel bytov bez kúpeľne, ešte stále na Slovensku existuje 7,2% takýchto bytov (2001), ktoré nespĺňajú základný štandard bývania. Kým v roku 1961 bolo kúpeľňou vybavených len 20,5% bytov, v roku 1970 to bolo už 47,8%, v roku 1980 až 75,4%, v roku 1991-88,0% a pri poslednom sčítaní už spomínaných 92,8% bytov. Na súčasný priaznivý stav vybavenosti bytov kúpeľňou (rok 2001) mala rozhodujúci vplyv bytová výstavba v 60-tych, ale najmä v 70. a 80. rokoch. Čiastočne je to aj dôsledok likvidácie a modernizácie staršieho bytového fondu s nižším stupňom vybavenosti. Oproti roku 1961 teda vzrástol počet bytov s kúpeľňou 4,5 krát. Zo 79 okresov až 43 okresov nedosahuje priemernú hodnotu, pričom najhoršia situácia bola v okresoch východného a južného Slovenska. Vyše 15%-ný podiel bytov bez kúpeľne bol v okresoch Gelnica (16,0) a Medzilaborce (15,4). Nepriaznivá bola situácia aj v okresoch, v ktorých počet bytov bez kúpeľne tvoril viac ako 13% (hranica deprivácie) a boli to okresy Rimavská Sobota (15,8), Veľký Krtíš (14,5), Banská Štiavnica (13,7), Poltár (13,5), Bytča a Krupina (13,2), Kežmarok (13,0). Naopak, najlepšia situácia vysoko prevyšujúca ostatné okresy bola vo všetkých 5 okresoch hlavného mesta v Bratislave, v 4 okresoch metropolitného centra v Košiciach, v ktorých vybavenosť bytov kúpeľňou oscilovala okolo 98% a v okrese Martin 96,2.

Nevlastnenie auta

V podmienkach ekonomicky vyspelých krajín je nevybavenosť rodiny (domácnosti) autom tiež jedným z indikátorov ich hmotného strádania (deprivácie). Kým v týchto krajinách je auto neoddeliteľnou súčasťou bežného štandardu a jeho nevlastnenie indikuje ťažkú ekonomickú situáciu, v podmienkach Slovenska má tento indikátor značne inú pozíciu. Ešte donedávna napriek niekoľkoročnému výraznému rastúcemu trendu bolo vlastníctvo, resp. využívanie auta luxusom, ktorý si mohla dovoliť len veľmi úzka skupina ľudí. V posledných rokoch sa na Slovensku prejavuje výrazný boom automobilizmu, ktorého počiatok spadá do začiatku 90. rokov. V súčasnosti už na takmer 40% trvalo obývaných bytov pripadá 1 auto. Ak k tomu prirátame ešte firemné autá, ktoré zamestnanci využívajú aj na súkromné účely (a teda nepotrebujú vlastné auto), ich počet by bol najmä vo veľkých mestách a centrách ešte oveľa vyšší. Aj z tohto dôvodu sa zdá sledovanie chudoby pomocou vlastníctva auta za obmedzené (vo veľkých mestách je veľa bytových jednotiek, v ktorých obyvatelia napriek vysokým príjmom a majetku nemajú vlastné auto, čo môže sčasti deformovať výsledky) a získané výsledky môžu byť podhodnotené. Na druhej strane najmä v marginálnych regiónoch je vozový park značne zastaralý a častokrát neschopný prevádzky a teda nízkej hodnoty. Napriek týmto, ale i ďalším neurčitostiam sa zdá, že počet trvalo obývaných bytov (ne)vybavených automobilom by mohol i na Slovensku

byť spoluindikátorom identifikovania chudobných regiónov. Najmenej bytov s autom (hranica deprivácie 33%) v roku 2001 bolo v okresoch Gelnica (27,1), Čadca (27,9), Bytča (28,2), Kysucké Nové Mesto (28,9), Brezno (31,5), Považská Bystrica (32,3), Medzilaborce (32,6), Ružomberok (32,8) Kežmarok (33). Naopak, najviac áut na byt (mapa 5) pripadlo v okresoch Dunajská Streda (50), Svidník (47,7), Senec (46,9), Pezinok (46,6), Michalovce (46).

Trvale obývané byty vybavené osobným autom v okresoch SR roku 2001

Metóda hodnotenia chudoby v okresoch

Základným prostriedkom hodnotenia chudoby v okresoch SR budú teda uvedené indikátory (veľkosť ich deprivácie). Pomocou ich kvantifikácie môžeme stanoviť syntetický ukazovateľ, ktorého hodnota vyjadruje úroveň chudoby regiónu. Kvantifikácia t.j. bodové ohodnotenie a váženie faktorov sú teda najdôležitejším krokom sledovania rozdielnej úrovne chudoby. Bodové hodnotenie sa uskutočňuje na základe zistenia, aký podiel nadobúdajú hodnoty každého z indikátorov v jednotlivých okresoch. Podľa zvolenej kategorizácie sa zistené hodnoty (deprivácie) indikátora zaradili do príslušnej kategórie a ohodnotili príslušným počtom bodov. V tomto prípade bola použitá 5 stupňová kategorizácia s bodovým ohodnotením od 1 do 5. Po bodovom ohodnotení bolo nutné posúdiť význam (pozri kapitolu: kritériá výberu sprostredkujúcich indikátorov) a dôležitosť (váhu) indikátorov vo vzťahu k chudobe. Určovanie

relatívnej dôležitosti indikátorov (ukazovateľov) nemusí byť a často ani nie je jednoduchou záležitosťou. Aj v našom súbore indikátorov chudoby nemajú všetky rovnaký význam. Meranie významu (dôležitosti) indikátorov vychádza z ich vzájomného porovnania, pričom dôležitosť sa označuje ako váha kritéria (indikátora). Váha poskytuje informáciu o relatívnej dôležitosti, vplyve alebo vzťahu ku konkrétnemu posudzovanému problému, v našom prípade k chudobe. Pre jej určenie existuje viacero metód z oblasti rozhodovacej analýzy, pričom všetky sa snažia transformovať (i keď je to v plnej miere nemožné) kvalitatívne usporiadanie dôležitosti parametrov na kvantitatívne usporiadanie. Z tohto dôvodu sú všetky výstupy "približnými" kvantitatívnymi veličinami. Na zhodnotenie chudoby regiónov na základe vybraných indikátorov sme použili *Metódu poradia (ranging)*, ktorá hierarchizuje indikátory (parametre) podľa ich vzájomnej relatívnej dôležitosti. Každému parametru je priradené číslo podľa poradia 1-najlepší, N-najhorší. Pri tejto metóde je možné rovnaké poradie (preferencia) väčšiny počtu parametrov a v takomto prípade je nutné pristúpiť k tzv. štandardizovanému poradiu. Suma všetkých štandardizovaných poradí pri usporiadaní ukazovateľov je vyjadrená vzťahom:

$$\sum_{j=1}^n x_j^{(s)} = \frac{n \cdot (n+1)}{2}$$

Keďže metóda poradia umožňuje stanoviť váhy parametrov w_j transformáciou poradových čísel na príslušný počet bodov, presnosť a spoľahlivosť metódy závisí od množstva parametrov, pričom najlepšie výsledky sú získané vtedy, keď platí $n_{opt.} < 10$ (teda ak skúmame menej ako 10 parametrov). V našom prípade sme siedmim indikátorom priradili 6 hodnôt poradia, pretože indikátory 2 a 4 mali podľa nášho hodnotenia relatívne rovnakú dôležitosť vo vzťahu k chudobe. Každému indikátoru sa priradili body z intervalu od 1 do 6, pričom najvýznamnejší faktor s najvyšším poradovým významom (hodnotením) - nezamestnanosť získal 6 bodov. Následne veľkosť (body) faktorov bola delená štandardizovanou mierou poradia podľa vzťahu:

$$W_v = \frac{w_j}{x_j}$$

w_j = príslušný počet bodov stanovených transformáciou ich poradia
 x_j = štandardizované poradie indikátora
 W_v = váha parametra (indikátora)

Takto bola zhodnotená váha faktorov, resp. veľkosť ich miery, ktorá môže indikovať úroveň regionálnej chudoby.

Tabuľka č. 1.: **Štandardizované poradia (preferencie) a váhy indikátorov (parametrov)**

indikátor (j)	1 nezamestnanosť	2 nízke vzdelanie	3 veľkosť rodiny	4 neúplné rodiny	5 preplnenosť bytu	6 bez kúpeľne	7 bez auta
x_j	1	4,5	2	4,5	6	3	7
w_j	6	3	5	3	2	4	1
W_j -váha	6	0,67	2,5	0,67	0,34	1,34	0,14

Zdroj: vlastné prepočty

Určenie váhy faktora a bodové ohodnotenie na základe zvolenej stupnice ešte nepredstavuje syntetický obraz o vplyve indikátora na chudobu. Až násobok uvedených číselných hodnôt (bodov a váh) predstavuje celkové ohodnotenie. Súčet celkového ohodnotenia všetkých vybraných indikátorov nám potom dáva syntetický ukazovateľ úrovne chudoby v regiónoch. Syntetický ukazovateľ, ktorý je vyjadrený súčtom súčinov váhy a bodového ohodnotenia, je zároveň výsledkom (numerickým vyjadrením) hodnotenia úrovne chudoby vo všetkých okresoch Slovenska. Súčet súčinu bodov a váh faktorov v najnižšej teoretickej hodnote predstavuje vyhovujúcu hodnotu U_{\min} hodnota U_{\max} je naopak úplne nevyhovujúca. Ich hodnota sa v našom prípade pohybuje v intervale od 11,7-58,3.

Rozmiestnenie a zhodnotenie regiónov s najvyššou úrovňou chudoby na Slovensku

Výsledky hodnotenia úrovne chudoby v regiónoch (okresoch) Slovenska môžeme vidieť na mape 8. Už na prvý pohľad je zrejmé, že dosiahnuté hodnoty syntetického ukazovateľa chudoby sa pohybujú v širokej škále hodnôt, čo znamená značné rozdiely v úrovni chudoby v jednotlivých okresoch (veľkú priestorovú diferenciaciu). Najnižšiu hodnotu $U_{\min} = 15,0$ dosiahli 2 okresy BA I a BA II a najvyššiu $U_{\max} = 57,0$ okres Kežmarok. Bližšie k teoretickej hodnote má hodnota U_{\max} , čo znamená, že v globále je úroveň chudoby na Slovensku nadpriemerná. Za okresy s najvyššou úrovňou chudoby môžeme považovať 16 okresov, v ktorých index chudoby presiahol hodnotu 47. Prevažná časť týchto okresov (10) leží na východe republiky, pričom okresy Kežmarok, Sabinov, Vranov nad Topľou, Gelnica, Spišská Nová Ves, Snina a Košice-okolie sú najviac postihnuté chudobou. Medzi okresy s vysokou úrovňou chudoby možno zaradiť i štyri okresy južnej časti stredného Slovenska a to Revúcu, Rimavskú

Sobotu, Veľký Krtíš a Krupinu. Za chudobné možno považovať aj dva susediace okresy, z ktorých jeden - Zlaté Moravce - leží vo východnej časti západného Slovenska a druhý - Žarnovica - už v Stredoslovenskom kraji. Nepriaznivú, vysokú mieru chudoby (hodnoty syntetického ukazovateľa ležia v intervale od 39-47) dosiahlo i 9 okresov, ktoré spolu s už spomínanými 10 najchudobnejšími okresmi (s výnimkou mestských okresov Košice a okresu Poprad) vytvárajú východoslovenský makroregión chudoby. Tento spolu s pásom juhoslovenských okresov (7), ktorý sa ťahá od Komárna až po Revúcu, tvorí súvislé územie charakterizované značnou chudobou. Prevažná časť týchto okresov sa vyznačuje poddimenzovanou ekonomickou situáciou. Ich hospodárska základňa je zväčša monofunkčná, budovaná na báze len jedného väčšieho priemyselného alebo poľnohospodárskeho podniku, čo v súčasných pomeroch znamená značnú hospodársku rizikovosť a zraniteľnosť. Nepriaznivá hospodárska situácia sa prejavuje aj v nízkej mzde a zároveň vo vysokom podiele sociálne odkázaného obyvateľstva, ktorý značne presahuje celoštátny priemer. Nevyhovujúcu hospodársku základňu sledovaných chudobných regiónov charakterizuje i nízky podiel ziskových a zahraničných firiem a zároveň najnižšia produkcia. Identifikované okresy s vysokou úrovňou chudoby sú problémové i z aspektu demografických a sídelných charakteristík. Koncentrácia Rómov v týchto okresoch, vyznačujúcich sa vysokou natalitou, síce tieto regióny omladzuje, no ich nízka vzdelanosť, vysoká nezamestnanosť a sociálna odkázanosť prehľbuje ekonomické a sociálne nerovnosti medzi obyvateľstvom. Väčšina z identifikovaných chudobných okresov je založená na báze malých obcí, pričom prosperita týchto okresov na základe tohto typu sídiel v prevažnej miere bez rozvojového potenciálu je veľmi ťažká. Nepriaznivým aspektom vyčlenených okresov je aj to, že sú budované na jedinom, zväčša okresnom meste. V niektorých okresoch sú síce aj iné mestá, zvyčajne však malé, s vidieckym charakterom, bez výraznejšej funkcie. Okresy sa vyznačujú aj nízkou kvalitou sociálnych a infraštruktúrnych potenciálov, dopravnou nedostupnosťou a rozdrobenosťou (v zmysle moderných, rýchlych a vzájomne prepojených dopravných komunikácií), značnou poľnohospodárskou orientovanosťou i inými nedostatkami, ktoré spoločne umocňujú ich chudobu. Táto je z väčšej či menšej časti podmienená aj ich nepriaznivou polohou (väčšina z nich leží mimo centralizačných regiónov), pričom z hľadiska tohto primárneho potenciálu nemajú predpoklady na koncentráciu obyvateľstva, sídiel a rozvoj významnejších hospodárskych aktivít. Ich polohová marginalita spočíva aj v tom, že sú to buď prihraničné okresy (8 resp. 22 okresov s vonkajšou periférnou polohou), resp. sa vyznačujú vnútornou perifériou, teda pozíciou voči metropolitným centram (11

resp. 29 okresov)¹⁰. Táto vonkajšia alebo vnútorná periférna poloha okrem iného spôsobuje nízku mobilitu pracovných síl (v dôsledku zlej, časovo náročnej a relatívne drahej dopravy, ale aj nedostatočného bytového fondu v centrách), ktorým nie sú vytvorené podmienky pre dochádzku za prácou. Nedostatok pracovných príležitostí v mieste bydliska a nízka mobilita obyvateľstva za prácou sa odzrkadľuje okrem iného v jeho nízkej kúpyschopnosti (kúpyschopnosť je nižšia o 20-30%, ako je priemer za SR).

Záver

Aj táto štúdia ukázala, že chudoba je zložitý a viacrozmerý problém, ktorý má nielen svoju sociálno-štruktúrnú, ale aj sociálno-priestorovú dimenziu. Práve poznanie sociálno-priestorovej dimenzie chudoby je jedným z významných aspektov, ktorý môže zohrať významnú úlohu pri jej postupnom odstraňovaní v postihnutých regiónoch (adresnejšia a efektívnejšia pomoc). V štúdiu sme prezentovali jednu z možných metód merania úrovne chudoby, resp. identifikácie okresov s najvyššou úrovňou chudoby na Slovensku. Získané výsledky predstavujú obraz priestorovej lokalizácie chudoby a zároveň ukazujú na pozíciu okresov z aspektu chudoby v regionálnej štruktúre Slovenska. V rámci objektívneho hodnotenia výsledkov však treba byť opatrný, pretože získané hodnoty sú len "priemerom", čo napr. znamená, že i v najchudobnejších okresoch existujú relatívne bohatšie mikroregióny (zväčša sú to mestá a väčšie obce) a areály chudoby (napr. rómske osady), ktoré, čím je ich viac a sú väčšie, tým negatívnejšie ovplyvňujú pozíciu okresu. Zistené nerovnomerné rozmiestnenie chudoby je multikauzálne späté s mnohými historickými, prírodnými, politickými, ekonomickými, sociálnymi javmi a procesmi, ktoré sa odlišne uplatňujú v rozličných územiach. Sme si vedomí, že tak ako je nemožné obsiahnuť chudobu v celej jej komplexnosti, je ťažké zvládnuť aj jej jednotlivé aspekty, pretože sú zložito prepojené medzi sebou, ale i navonok s mnohými makro a mikrojavmi spoločenského života. Ani prezentovaná metóda merania úrovne chudoby v okresoch nemusí úplne presne odrážať skutočný stav, no napriek tomu si myslíme, že objektívne stanovené východiská, vhodne zvolený koncept, metóda a výber s chudobou súvisiacich relevantných indikátorov nás priviedli k výsledkom blízky realite. Zistená silná priestorová (regionálna) diferencovanosť chudoby nás nabáda venovať osobitnú pozornosť najpostihnutejším regiónom, areálom (jadrá) chudoby, nezamestnaným, chudobe viacdetyňných rodín, chudobe osamelých žien s deťmi, hendikepovanému

¹⁰ Prvé číslo vyjadruje najchudobnejšie okresy (ukazovateľ chudoby v nich presahuje hodnotu 47). Druhé číslo predstavuje všetky chudobné okresy, teda tie, v ktorých ukazovateľ chudoby presiahol hodnotu 39.

obyvateľstvu a všetkým, ktorí trpia "nezaslúženou" chudobou z objektívnych dôvodov, napr. v dôsledku celkového zaostávania regiónu.

Anton Michálek pracuje na Geografickom ústave SAV ako samostatný vedecký pracovník. Vo svojich výskumoch sa zaoberá vývojom a súčasným stavom sociálno-demografických a sociálno-patologických javov. Fenomény ako kriminalita, chudoba, rozvodovosť, ľudský rozvoj, dĺžka a kvalita života a iné študuje najmä z aspektu ich teritoriálneho rozmiestnenia, podmienenosti a priestorových súvislostí. Pozornosť venuje aj súčasnej reforme, najmä jej sociálnym, demografickým a ekonomickým dôsledkom a diferencovaným prejavom v regiónoch. Zaoberá sa tiež vplyvom a dosahom reforiem na sociálnu situáciu obyvateľstva, demografické správanie obyvateľstva, ich životnú úroveň a pod. Výsledky z výskumov publikoval vo viacerých významných domácich a zahraničných časopisoch.

LITERATÚRA

- AZEVEDO, R. C. - CASTELLANI, S. - DICIOMMO, L., 2000: Measurements of poverty and dignity in Europe. Acta Universitatis Carolinae. Geographica 2, pp. 3-17.
- BACZEWSKI, G., 2001: Poverty phenomenon in Polish spatial transformation. In Kitowski, J., ed. Spatial dimension of socio-economic transformation processes in Central and Eastern Europe on the turn of the 20-th century. Vol.1. Papers and monographs of the department of economy No 22. Rzeszów, pp. 555-572.
- BERGER, P. L., 1993: Kapitalistická revolúcia. Archa Bratislava.
- BISOGNO, M. - CHONG, A., 2002: Poverty and inequality in Bosnia and Herzegovina after the civil war. World development 30, pp. 61-75.
- BOLTVINIK, J., 2000: Poverty measurement methods: An overview. UNDP, SEPED Series on poverty reduction. United Nation, New York.
- BRAMLEY, G. - LANCASTER, S. - GORDON, D., 2000: Benefit take-up and the geography of poverty in Scotland. Regional studies 34, pp. 507-519.
- DAHRENDORF, R., 1991: Moderný sociálny konflikt. Archa Bratislava.
- FALŤAN, Ľ. - GAJDOŠ, P. - PAŠIAK, J., 1995: Sociálna marginalita území Slovenska. S.P.A.C.E. Bratislava.
- GORY, M. E. L., 1990: New homeless and old: Community and the skid row hotel by Charles Hoch and Robert A. Slayton. American journal of sociology, 95, pp. 1153-1189.
- HAVEMAN, R. - MULLIKIN, M., 1999: Alternatives to official poverty measure. University of Wisconsin, Madison, WI. Presented at a conference of poverty: Improving the definition after 30 years.
- JARMAN, B., 1984: Identification of underprivileged areas. British medical journal 289, pp. 1587-1592.
- JÚTTE, R., 1994: Poverty and deviance in early modern Europe. Cambridge university press, Cambridge.

- KARÁSEK, J., 1993: K otázke hraníc chudoby obyvateľstva SR. *Sociológia* 25, s. 53-66.
- KENNEDY, P., 1996: Svět v 21. století. Chmurné vyhlídky i vkládané naděje. Nakladatelství Lidové noviny, Praha.
- LEVERNIER, W. - PARTRIDGE, M. D. - RICKMAN, D. S., 2000: The causes of regional variations in U.S. poverty: a cross- county analysis. *Journal of regional science* 40, pp. 473-497.
- MADDEN, J. F., 1996: Changes in the distribution of poverty across and within the US metropolitan area, 1979-1989. *Urban studies* 33, pp. 1581-1600.
- MAREŠ, P., 1999: Sociologie nerovnosti a chudoby. Sociologické nakladatelství. Praha.
- MAREŠ, P. - RABUŠIC, L., 1996: K měření subjektivní chudoby v české společnosti. *Sociologický časopis* 32, s. 297-315.
- MICHÁLEK, A., 2000: Chudoba, jej koncepty a geografické dimenzie. *Geografický časopis* 52, s. 231-242.
- MURRAY, C., 1990: The emerging British underclass. Institut of economic affairs.
- NOLAN, B. - WHELAN, CH., 1996: Measuring poverty using income and deprivation indicators. Alternative approaches. *Journal of European social policy*, 6, pp. 225-240.
- OPPENHEIM, C., 1990: Poverty: the facts. CPAG.
- PACIONE, M., 1995: The geography of multiple deprivation in Scotland. *Applied geography* 15, pp. 115-133.
- POVER, A., 1996: Area-based poverty and resident empowerment. *Urban studies* 33, pp. 1535-1564.
- RAINWATER, L., 1990: Poverty and equivalence as social constructions. Luxembourg income study. Working paper 55. Center for policy research, Syracuse University, New York.
- RAVALLION, M. - WODON, Q., 1999: Poor areas, or only poor people? *Journal of regional science* 39, pp. 689-711.
- ŘÍHA, J., 1987: Multikriteriální posuzování investičních záměru. SNTL a Alfa. Praha.
- RUGGLES, P., 1990: Drawing the line: Alternative poverty measures and their implications for public policy. Washington DC: Urban institute press.
- RUGGLES, P., 1991: Short and long term poverty in the United States. Measuring the American „underclass“. In: Osberg, L. (ed.): *Economic inequality and poverty: international perspectives*. Sharpe, Armonk.
- Slovenský štatistický úrad. Sčítanie obyvateľov, domov a bytov v rokoch 1961,1970,1980,1991. Základné údaje: Domy a byty. SŠÚ Bratislava.
- STROBEL, P., 1996: From poverty to exclusion: A wage-earning society or a society of human rights? *International social science journal*, 3, pp. 173-189.
- Svetová banka. 2001. Slovenská republika: štúdia o životnej úrovni, zamestnanosti a trhu práce. Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku. Bratislava.
- Štatistický úrad SR. 1997a.: Sociálna situácia domácností SR (Súhrnná analýza). ŠÚSR Bratislava.
- Štatistický úrad SR. 1997b: Mikrocensus (1997). ŠÚSR Bratislava.
- Štatistický úrad SR. 2001: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje: Domy a byty. ŠÚSR Bratislava.
- Štatistický úrad SR. 2002: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Cenzové domácnosti rodinné podľa druhu domácnosti, počtu závislých detí a vekovej skupiny partnerov za SR, kraje a okresy. ŠÚSR Bratislava.
- Štatistický úrad SR. 2002: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Cenzové domácnosti rodinné neúplné, podľa pohlavia, rodinného stavu a podľa počtu závislých detí za SR, kraje a okresy. ŠÚSR Bratislava.
- Štatistický úrad SR. 2003: Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo 15 ročné a staršie podľa vekových skupín a najvyššieho vekového stupňa školského vzdelania za SR, kraje a okresy. ŠÚSR Bratislava.
- TOWNSEND, P., 1979: Poverty in the United Kingdom: a Survey of household resources and standards of living. Penquin, Harmondsworth.
- TOWNSEND, P., 1987: Deprivation. *Journal of social policy* 16, pp. 125-146.
- VAŇO, B., 2002: Prognóza vývoja rómskeho obyvateľstva v SR do roku 2025. Infostat. VDC, Bratislava.
- WILSON, W. J., 1996: When work disappears: The world of the new urban poor. Alfred A. Knopf, New York.